

Петко Ст. Петков/Petko St. Petkov

АРХИЕРЕИТЕ ОТ КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ И
ЕКЗАРХ ЙОСИФ I – КЪМ ТИПОЛОГИЗИРАНЕ НА
ОТНОШЕНИЯТА (1878–1912 г.)

*The Arch-presbyters from the Bulgarian Principality
and Exarch Joseph I – Typologization of Relations
(1878–1912)*

The article examines the development of the relations between superior clergymen in the Bulgarian Principality and Exarch Joseph I during a long period of time. Well-grounded is the conclusion that despite the fact that according to the Orthodox canons and Exarchate rules Joseph I is only a chairman of the Holy Synod, i.e. “first among equals”, because of numerous objective reasons, his status in the Church and his attitude towards princely arch-presbyters conditionally may be determined as “center” and “periphery”.

Анализът на взаимоотношенията между българското висше духовенство безспорно би запълнил една съществена празнота в проучванията за отношенията между Българската православна църква (БПЦ) и държавната власт и за участието на архиепископите в обществено-политическото развитие на нова България. Тук се поставят основни проблеми от така очертаната тема.

Какви са условията, при които се формират и еволюират отношенията между Йосиф I и другите висши духовници след 1878 г. Те се определят както от редица обективни обстоятелства и фактори, така и от личните пристрастия на архиепископите.

1. От изключително важно значение за положението на БПЦ, за устройството и управлението на Екзархията, а следователно и за отношенията между Йосиф I и другите висши духовници са промените, наложени от руско-турската война от 1877–1878 г. и подписаните през 1878 г. международни договори – Санстефанският и Берлинският.

В навечерието на войната от 1877–1878 г. Българската екзархия – единствената законно призната общонационална институция – включва в диоцеза си 18

епархии: 16 в границите между р. Дунав и Стара планина, в Северна Тракия и в част от Македония, и две допълнително присъединени след допитване до населението – Скопската и Охридската. Санстефанският и Берлинският договор от 1878 г. нарушават целостта на БПЦ, откъсват от националната територия, както и от диоцеза на Екзархията, няколко български области. Това са Северна Добруджа, Нишко и Лесковацко, части от Беломорска, Одринска Тракия и от Родопите (по Санстефанския договор); Македония и Южна Тракия, Пиротско и Вранско и още земи в Добруджа (по Берлинския договор). В резултат от тези международни споразумения ферманът за учредяване на Екзархията от 1870 г. се превръща в практически неприложим нормативен акт за българските епархии, преминаващи под управлението на съседните православни държави Румъния и Сърбия. Техните власти се възползват от създаденото положение и, основавайки се на православните канони и традиции за невъзможно съжителство на две едноизповедни църкви в една държава, присъединяват българските области Северна Добруджа, Нишко и Пиротско към своите църковни структури. В същото време султанското правителство се стреми да обезсили валидността на фермана и за българите, оставащи в империята – в Македония и Южна Тракия¹.

По различни съображения и Високата порта, и Цариградската патриаршия, а и руското външно министерство приемат, че правата, предоставени с чл. 62 от Берлинския договор за духовна самостоятелност на религиозните общности в Османската империя, не се отнасят за Екзархията. Според официалното руско тълкуване на този член той може да се приложи единствено към религиозните общности с канонично призната самостоятелност, каквато Българската екзархия (обявена за схизматична през 1872 г.) не е. Тя би могла да ползва правата по чл. 62 само ако приеме условията, поставени от Цариградската патриаршия за вдигане на схизмата: БПЦ да се откаже от ведомството си в Македония и Тракия в полза на патриаршеския престол и да премести седалището си в столицата на българското княжество².

В резултат от настъпилите неблагоприятни промени през 1878 г. БПЦ е изправена пред редица сложни и трудно разрешими проблеми: запазване и укрепване на екзархийското ведомство в неосвободените земи, съхраняване на духовното единство на разпокъсаната българска национална общност, възстановяване на огромните щети, нанесени на църквата по време на въстанията от 1875–1876 г. и войната от 1877–1878 г., извършване на необходимите корекции в организацията и управлението на Екзархията, наложени от променените политически условия.

2. Не по-малко важно условие, определящо отношенията между екзарха и архиереите в княжеството, е юридическият и фактическият статут на БПЦ след промените от 1878 г. При изработването и приемането на Търновската конституция през 1879 г. в нея се включва текст (чл. 39), който формално-правно от българска гледна точка гарантира духовното единство на българския народ чрез общото му подчинение на една единна църковна институция. Според привържениците на този

текст така се узаконява духовното съподчинение на разпокъсаните български области на „Св. синод – върховната духовна власт на Българската църква, дето и да се намира тая власт“. На практика обаче въпросният член се оказва неприложим и това ясно е подчертано в изказванията на някои депутати и княжески архиепери още в Учредителното събрание през 1879 г. Според каноните и традициите на Православието, както и според неотменения Екзархийски устав от 1871 г., управлението на БПЦ е съборно и синодално, а екзархът е само председател на Св. синод. Следователно без синод при себе си екзархът не може еднолично да управлява църквата. От друга страна, свикването на „върховната духовна власт“ в Цариград, където се установява и след 1878 г. седалището на Екзархията, се натъква на непреодолими пречки и практически не се реализира съгласно замисъла на търновските учредители. Османските власти не желаят и не допускат поданици на княжеството – архиепери – да заседават в Цариград като членове на Св. синод заедно с митрополитите на българските епархии в Турция. Още по-нереалистична се оказва надеждата архиепери от българските епархии в Македония и Тракия, начело с екзарх Йосиф – княжески митрополит и председател на Св. синод, но поданик и служител на султана, – да заседават в София като „върховна духовна власт“ на БПЦ и решенията им да се изпълняват в Османската империя. Това важно ограничаващо условие е съобразено от екзарх Йосиф още в началото на дейността му. По този повод той отбелязва в дневника си: „Портата не е решила ще ми даде ли ведомство в Македония и Одринския вилает. Ако ми даде ведомство, няма да приеме в синодът ми в Цариград владици за синодални (членове) от княжеството, които да дохождат да управляват Македония и Тракия, т.е. 39 член на Търновската конституция ще остане неприложим за Българската черква вън от княжеството. *Моето мнение е, че княжеството трябва да си има своето черковно началство в София със заместник на екзарха и да се свика там местен архиепери събор, а Св. синод в Цариград да се съставява от архиепери из Македония, Тракия и Източна Румелия* (к.м. – П.П.)”³. С други думи, не поради користното желание на княжеските архиепери да учредят втора българска църква (в каквото ги обвиняват поддържниците на чл. 39 в Учредителното събрание), а поради обективната невъзможност да се запази духовното единство и общото управление на Екзархията в новите условия се създават предпоставки и се стига до организационно разединение и несинадално управление на БПЦ след 1878 г. А поради налагането на възгледа, че Екзархията има преди всичко националноохранителни функции за българите в неосвободените области, доминираща фигура в БПЦ на практика се оказва екзарх Йосиф I, който в редица случаи действа не според Екзархийския устав, а еднолично и без съгласието на Св. синод.

3. Установената от началото на 80-те години на XIX в. насетне практика екзархът да назначава свой делегат в столицата София (подсказана при това от Високата порта) е наложена от практически нужди, макар да не е предвидена

нито в основния закон на българската държава, нито в устава за управление на църквата. С неясни права и отговорности екзархийският делегат служи предимно като посредник между Йосиф I и правителството в София и в по-малка степен между екзарха и княжеските архиепископи⁴. Документите показват, че контактите между екзарха и делегата му засягат най-често национално-политическата страна на църковния въпрос – предимно отношението на Великите сили, османското правителство и светските власти в София към българското църковно-национално самоуправление в Македония и Тракия⁵.

4. Все по-често екзархът започва да решава еднолично редица административни въпроси: назначава и размества духовници, изпраща в София свои специално опълномощени пратеници (най-често служители на Екзархията в Цариград) без съгласието и дори без знанието на „върховната духовна власт – Св. синод“, свиква събрания и пр. Той започва да се държи като „глава на църквата“ – идея, обсъждана в Учредителното събрание през 1879 г. и макар още тогава да е категорично опровергана⁶, практически следвана от екзарха и по-голямата част от представителите на светските власти до 1912–1913 г. В този смисъл е достатъчно да се посочат няколко примера: неспазването от страна на екзарха на решението на последното заседание на Св. синод в Цариград от април 1878 г. за оставане на председателя му Йосиф I в турската столица и своеволното му преместване в Пловдив през юни с. г.; начина на отношение на екзарха към архиепископите като „началник на църквата“ (както самият той се изразява); едноличното решаване на редица въпроси от компетенцията на „върховната духовна власт“ – синода, което ясно личи от документите⁷. Стремешът на Йосиф I за пълна независимост от княжеските архиепископи стига дотам, че по негово настояване в новия църковен закон от 1895 г. е включен текст, съгласно който „при прегрешения на екзарха като председател на Св. синод да се привлича и Министерството на изповеданията в увещаването върху него да се поправи, както и окончателното съдене (сваляне) на екзарха да става в споразумение с реченото министерство“. В проекта на „върховната духовна власт“ не се предвижда участие на правителството при съденето или свалянето на председателя на Св. синод⁸. Едноличното разрешаване на редица църковни въпроси от екзарха (понякога в нарушение на каноничните правила и действащите устави) е най-честата причина за появата на недоволство, а понякога и на конфликти между княжески архиепископи (Симеон Варненско-Преславски, Григорий Доростоло-Червенски, Климент Търновски) и Йосиф I в периода от 1878 до 1912–1913 г.⁹ Те се проявяват като несъгласие на отделни митрополити с еднолични решения на екзарха или с по-умерената му спрямо тяхната позиция към натиска, оказван от светските власти в княжеството над църквата.

Такива са случаите, свързани с изгонването на екзархийския делегат Климент Търновски от София през 1887 г., с полицейското разгонване на синода от столицата в края на 1888 г., с острото противопоставяне на най-добрия каноник митрополит Симеон срещу опитите да се узакони едноличното управление на БПЦ през 1908–

1909 г. и др. Почти винаги основна причина за несъгласията и недоразуменията между екзарха и архиереите от княжеството се явява невъзможността да се управлява БПЦ синодално и съборно, както и неблагоприятната за Екзархията еволюция в отношенията между църква и държава след 1878 г.¹⁰

Ето как един от най-активните митрополити – Климент Търновски – в писмо до Григорий Доростоло-Червенски от 1889 г. обяснява пасивната, според княжеските архиереи, позиция на Йосиф I към преследванията над духовенството от българските светски власти: „В борбата, която още от освобождението ни се е подигнала против църквата и нейните служители, църковното ни началство (екзарх Йосиф – б.м. П. П.) все е правило отстъпки, все е икономисвало обстоятелствата и в пожертвованията на църковните правдини, на авторитета на църквата и на служителите църковни е намирало *modus vivendi* от мъчните положения. Но какво се е сполучило... нищо друго, освен унижение, умаление авторитета на църквата и служителите ѝ, а в последно време църквата наша е станала за играчка и присмех не само на някои личности, на правителството, но и на всекиго”¹¹. А ето и откровенията на самия екзарх, отразено в дневника му: „Не само че не трябва да допускам да се избира за Софийската епархия митрополит, но не мога да допусна да работи в София синод без моето там пребиваване. С назначението на митрополит Софийски, аз си затварям вече *възможността* да бъда **началник** на Църквата в свободна България: при един преврат, с който да стане нужда да се вдигна от Цариград, за мене не остава нищо, освен да си отида в Ловеч”¹². И след известно време допълва: „Единственото нещо, което трябва да гледам, е да не си изгубя духовната власт над Княжеството с избирането на Софийски митрополит. Защото ако остана само Ловчански владика и да искам да изпращам владици в Македония, да не ми каже Портата един ден: „Иди си на епархията”¹³. Последният цитат от дневника на екзарх Йосиф ясно показва, че той си дава сметка за нарушенията, които се правят в устава за управлението на БПЦ, но те са цената за възможността да се работи за църковнонародностното поддържане на българите в Македония и Тракия – една от общопризнатите заслуги на втория български екзарх.

Затова макар по православните канони и според Екзархийския устав Йосиф I да е само председател на Св. синод, т.е. „*пръв сред равни*”, поради редица обективни и субективни причини неговото положение в църквата и отношението му към княжеските архиереи условно може да се определи като „*център и периферия*”. Неблагоприятното отражение на това фактическо обстоятелство върху и без друго трудно осъществимото единство на БПЦ и ефективното ѝ управление е констатирано в доклада на специалната синодална комисия от 1911 г., запазен в архива на Симеон Варненско-Преславски¹⁴ и публикуван наскоро¹⁵. Членовете на комисията, назначена от „върховната духовна власт”, са Максим Пловдивски, Марко Балабанов и свещеник д-р Стефан Цанков, а задачата им – „да изучат въпроса за отношенията на Св. синод в Царство България с Екзархията в Цариград”. Констата-

циите за „ненормалното положение на църквата ни” и за липсата на истинско църковно единство въпреки категоричния, но пожелателен смисъл на чл. 39 от Търновската конституция, са отчасти обясними и с начина на управление на Екзархията през периода 1879–1911 г. – формално синодално, а фактически – почти еднолично.

Всъщност, когато се опитваме да отговорим на поставения в заглавието на настоящата работа въпрос за типа отношения между екзарха и архиереите в княжеството, не трябва да забравяме историята на тези отношения и в предходния период – от създаването на Българската екзархия и приемането на устава ѝ до създаването на новата българска държава през 1879 г. Внушаването и сравнително лесното възприемане от широки обществени слоеве на неуставната представа за екзарха (тогава Антим I) като „Началник на българите”, независимо от категоричните текстове на Екзархийския устав от 1871 г., че той е само председател на „върховното духовно началство на православните християни в Екзархията” – Св. синод, е показателно за липсата на трайни обществени нагласи в полза на синодално-демократичното управление на БПЦ, залегнало в първата екзархийска конституция. Впрочем не е логично дори да се предполага, че българският народ с тогавашните си преобладаващи разбирания за държавно управление в полза на конституционната монархия, ясно отразени в изработената от неговите най-добри представители Търновска конституция (предвиждаща авторитарно управление с известни ограничения и с някои атрибути на парламентаризъм)¹⁶, ще подходи другояче към устройството и управлението на църквата си след 1879 г., при това много по-зависима от една личност – екзарха, натоварен политически (а не църковно) с огромното и отговорно задължение почти сам (особено до 90-те години на XIX в.) да се грижи за българщината в Македония и Южна Тракия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Петков, П. Ст. Историята като полифония. Изследвания по нова история на България. В. Търново, 2005, с. 24 сл.; с. 95 сл.

² Петков, П. Ст. Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. – Духовна култура, 1993, № 10, 15–16; Петков, П. Ст. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 година върху историята на българския църковен въпрос. – ИПр., 1993, № 3, 121–131.

³ Български екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, 103–104.

⁴ Вж. напр. подробната преписка за периода 1884–1887 г. между един от най-активните делегати на екзарха в София Климент Търновски и Йосиф в: Научен архив на БАН (НА-БАН), ф. 54 к, а. е. 242.

⁵ НА-БАН, ф. 54 к, а. е. 242; Архив на Църковно-историческия и архивен институт (АЦИАИ), Протоколна изходяща книга на Екзархията 1883–1886 г., л. 35–67; 124–135; 156–161; Георгиев, В., Ст. Трифонов. Екзарх Български Йосиф I. Писма и доклади. С., 1994, 166–

169. В началото на 1885 г. Климент Търновски се оплаква на митрополит Григорий, че макар да е делегат на екзарха в София, не му е съобщено за избора на каноничен архиерей на Врачанска епархия. – НА-БАН, ф. 54к, а. е. 228, л. 233.

⁶ Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, 77–78. Пренебрегвайки православните канони, както и неотменения Екзархийски устав от 1871 г., в заседанието от 23 март 1879 г. Др. Цанков заявява: „Народът познава екзарха за глава на църквата”, но е опроверган от М. Балабанов, който уточнява, че „църквата е една и има само една глава, тази глава е Иисус Христос”.

⁷ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 166, оп. 1, а. е. 653, л. 47; АЦИАИ, Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 112–113, 129–132; Изходящи писма на Българската екзархия 1884 г., л. 86, 90, 99, 109; Български екзарх Йосиф. Дневник, 179–180, 185, 250–252, 324–327. Йосиф налага единствено възможния, но непредвиден в църковния устав механизъм на задочно синодално управление – гласуване чрез изпращане на записки с вота на синодалните архиереи при всеки отделен случай, които екзархът отваря и обявява резултата – Държавен архив – В. Търново, ф. 74 к, оп. 2, а. е. 2, л. 6, 11; Литературен архив. Т. V. Из архива на Васил Друмев Климент Търновски. С., 1973, 230–231.

⁸ Цанков, Ст. Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополита Симеона в тях. – В: Сборник в чест на Варненский и Преславский митрополит Симеон по случай 50-годишното му архиерейско служение. С., 1922, с. 350.

⁹ Варненско-Преславски Симеон. Кроежи за преврат в българската църква. – Бълг. сборка, 1910, кн. 8, 532–537; Петков, П. Ст. Екзарх Йосиф I и архиереите от Княжество България – пръв сред равни или център и периферия. – В: 120 години от избирането на Ловчанския митрополит Йосиф за български екзарх. Юб. вестник. Ловеч, октомври 1997 г., с. 8.

¹⁰ Петков, П. Ст. Управлението на Стефан Стамболов и Православната църква в Княжество България (1887–1894). – Епохи, 1994, № 1, 63–75.

¹¹ Арнаудов, М. Климент Търновски и конфликтът между Св. Синод и правителството в 1888–1890 г. Писма на Григорий Доростоло-Червенски, Климент Търновски, Константин Врачански и др. – В: Климент Търновски Васил Друмев. Изследвания, спомени и документи. С., 1927, с. 460 сл.

¹² Български екзарх Йосиф I. Дневник, с. 179.

¹³ Пак там, с. 251.

¹⁴ НА-БАН, ф. 144 к, а. е. 46, л. 1–32.

¹⁵ Петков, П. Ст. Документи за новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново, 2002, с. 271 сл.

¹⁶ Петков, П. Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. В. Търново, 2003, с. 189 сл.